

כתובות עבריות במצד־חשביהו*

מאת

י. נוה

במרחק של כ־1700 מ' מדרום ליבנהיים (מינת־רובין) נתגלו בזמן האחרון שרידים של מבצר עתיק, המשתרעים על חלקת־קרקע של 6 דונם, בקירוב. בסקר הארכיאולוגי, שנערך על־ידי מחברו של מאמר זה, נרשמו השרידים הנראים על־פני השטח ונלקטו חרסים מסוף תקופת־הברזל השנייה ומן התקופה הפרסית. כמו־כן נמצאו כאן חרסים רבים של כלים יוניים־מזרחיים מן המאות השביעית והשישית לפסה"נ. עונת־החפירות הראשונה באתר זה — מטעם אגף־העתיקות והחברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה — נמשכה מן ה־10 בינואר ועד ה־1 בפברואר 1960.¹

בעונה זו נמצאו באיזור של שער־המצודה שלושה אוסטרקונים עבריים כתובים בדיו: אחד מהם הוא מכתב בן 14 שורות, ואילו השניים האחרים הם קצרים יותר.² כן נמצאה על־פני השטח בתחום המצודה כתובת עברית חרותה בחרס.³

המכתב, על חמשת שבריו העליונים, נתגלה בחדר־המשמר, בעוד שהשבר השישי (התחתון) נמצא סמוך לפתח חדר־המשמר. הוא נכתב על שבר של קנקן, לאחר שקצוות האוסטרקון יושרו על־ידי שברור. הטיין ורדרד והחיפוי

* שם זה נקבע לאחרונה על־ידי ועדת השמות הממשלתית.

1. די־ן־חשבון על הממצא בכללו, בצירוף תכניות, יתפרסם בגמר עונת־החפירות השנייה, לאחר עיבוד החומר.
2. שני אוסטרקונים אלה יתפרסמו בדי־ן־חשבון הכללי.
3. החרסים צולמו מיד לאחר שנתגלו על־ידי יחזקאל ניר מפלמחים ולאחר־מכן על־ידי הלנה ביברקראוט ויוסף שווייג מירושלים. שווייג ניקח אותם לפני הצילום. המכתב פוענח באמצעות צילומי האינפרה־אדום של הלנה ביברקראוט וצילומי של יוסף שווייג. הציורים, המצורפים למאמר זה, הוכנו על־ידי רות סופר. המחבר מודה למוריו, הפרופסורים נ. אביגד, ז. בן־חיים, נ. ה. טור־סיני, י. ידין וב. מזר, וכן לש. ייבין ולכל חבריו, שבפניהם השמיע את הצעת־קריאתו ושהעירו לו עליה הערות חשובות.

ירקרק. לאוסטרקון צורת טראפציה. גבהו: 20 ס"מ; רחבו העליון: 7.5 ס"מ. לא נמצאה פינתו התחתונה מצד ימין, ועל־כן פגומות הן השורות 11—14. רוחב החרס בשורה 10 מגיע ל־16.5 ס"מ ועביו הוא בין 4 ל־6 מ"מ (ראה לוח ב', 1).

להלן נוסח המכתב, כפי שפוענח על־ידי מחברו של מאמר זה (ראה

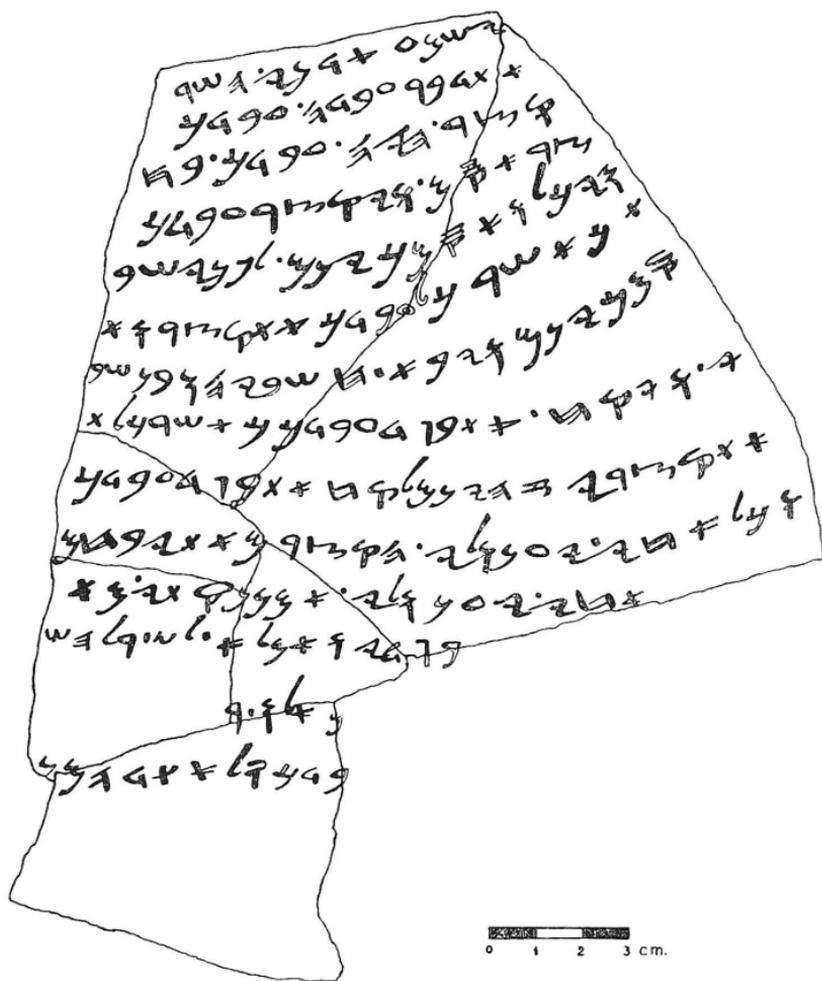
ציור 1):

1. יִשְׁמַע אֲדָנִי . הַשֵּׁר
2. אַת דְּבַר עֲבָדָה . עֲבַדְךָ
3. קֶצֶר . הִיָּה . עֲבַדְךָ . בַּח
4. צֵר אֶסֶם . וּיקָצֵר עֲבַדְךָ
5. וַיְכַל וְאֶסֶם כִּינָם . לִפְנֵי שֶׁב
6. ת כַּאֲשֶׁר כִּי [ל ע] בְּדָן אַת קֶצֶר א
7. סֶם כִּינָם וַיֵּבֵא . חֲשַׁבְיָהוּ בֶן שֶׁב
8. י . וַיִּקַּח : אַת בְּגַד עֲבַדְךָ כַּאֲשֶׁר כֹּלֵת
9. אַת קֶצֶרִי זֶה יָנֵם לִקַּח אַת בְּגַד עֲבַדְךָ
10. וְכֹל אַחִי . יַעֲנֹ לִי . הַקֶּצֶרֶם אֲתִי בַחֶם
11. [הַשְּׁמַשׁ] אַחִי . יַעֲנֹ לִי . אֲמֵן נִקְתִּי . מֵא
12. [שֵׁם הַשִּׁיבְנִי] בְּגָדִי וְאֵמְלֵא . לִשְׂרֵהֶשׁ
13. [יֵב בְּגָדִי] ———— יֵב אֵלוֹ . ר ————
14. [ע] בְּדָךְ וְלֹא תִדְהַם יֵב

השורות 1—2:

המכתב מתחיל בפתיחה שגרתית: ישמע אדני השר את דבר עבדה. לשון זו ידועה במקרא, למשל, בדברי דוד לשאול בשמ"א כו, יט: "ועתה ישמע־נא אדני המלך את דברי עבדך". השימוש בה"א לציון כינוי־הקניין בגוף שלישי זכר — "עבדה" — שכיח למדי במצבת מישע (למשל: ארצה, בנה), וגם באחד ממכתבי־לכיש (מספר 2, שורה 5) מופיעה המלה [ע]בדה. אף במקרא נשתמרו שרידים מצורה ארכאית זו (ראה, למשל, בראשית ט, כא; מט, יא; שמות כב, כו). פתיחה זו נבדלת מגוף המכתב בכך, שהיא פונה כאן אל השר בגוף שלישי, ואילו בהמשכו של המכתב הפנייה אליו היא בגוף שני, והמלה "עבדך" חוזרת בו שבע פעמים.

עבדך קצר היה עבדך בחצר אסם ויקצר עבדך — צורה תחבירית זו מזכירה את שמ"א יז, לד: "רעה היה עבדך לאביו בצאן ובא הארי...". כהקבלה למשפט "עבדך קצר היה עבדך" נוכל להציע את דברי ראובן, משנתגלה לו, שיוסף נעלם מן הבור: "ואני אנה אני בא?" (בראשית לז, ל).

ציור 1

השורות 3—4:

ח צ ר א ס ם — אם קריאתנו נכונה היא, הרי נראה, שהכוונה לשמו או להגדרתו של יישוב קטן חסר-חומה (ויקרא כה, לא), שהיה קרוב למבצר. שמות של יישובים, המורכבים עם המלה "חצר", שכיחים בטופונומיה המקראית (חצר-אדר, חצר-גדה, חצר-סוסה וחצר-שועל); לעומת זאת נדירה המלה "אסם" בתנ"ך, והיא מופיעה רק פעמיים בצורת "אסמיך" (דברים כה, ח; משלי ג, י) ⁴.

השורות 4—5:

ו י ק צ ר ע ב ד ך ו י כ ל — לשון זו מזכירה את לוח-גזר "ירח קצר וכל". איני סבור, שיש להסיק מדמיון זה, שהקציר, שעליו מספר המכתב הנדון, בוצע בגמר העונה ⁵, אלא יש להבין את הדברים כפשוטם, היינו: הקוצר שלנו טוען, שסיים את עבודת-הקציר שלו, כפי שמסתבר מן השורה 8.

השורה 5:

ו א ס ם כ י נ ם — צירוף-אותיות זה חוזר בשורות 6—7. אמנם בשני המקרים אין נקודה בין המ"ם והכ"ף, שתאשר סופית הפרדה זו, ולכאורה ניתן לקרוא גם "אֶסְמֶךָ" (הצורה המופיעה במקרא) ינם", אך נראה לי, שקריאה זו היא קשה יותר. על-כן הצעתי היא לראות בתיבה "כינם" מלה מורכבת מכ"ף-ההשוואה ומן המלה "ינם", המתארת אולי את כמות היבול, שהקוצר שלנו הספיק לקצור ולאסם. כ"ף-ההשוואה מופיעה לפני המידה ברות ב, יז: "כְּאִיפָה שְׁעָרִים".

השורות 5—6:

ל פ נ י ש ב ת — הנני מציע לקרוא "לפני שבת(י)", היינו, הקוצר שלנו טוען, שסיים את מלאכת-קצירו, ואף אסף כמות מסוימת — שהיא, כנראה, המכסה שהוטלה עליו — לפני שבתו, לפני ששבת מקצירו. בעניין העדר

4. במכתב הנדון באה מלה זו פעמיים נוספות, בצירוף א ס מ כ י נ ם . ראה הביאור

לשורות 5—7.

5. ברוח זו מקובל לפרש את "ירח קצר וכל". ראה ביבליוגראפיה באנציקלופדיה מקראית, ב, עמ' 471—474. לדעת טור-סיני, משמעות המלים "ירח קצר וכל" היא: חודש הקציר והמידה. ראה ספרו: הלשון והספר, כרך הלשון, ירושלים תש"ח, עמ' 44—46; וכן: ידיעות, יג, עמ' 4—5. ואולי אפשר למצוא סמוכין לפירוש זה במלה "כ[ל]" שבשורה 6 אם נגדה כ[ל] ובביאור המשוער שלנו למלה "ינם".

היו"ד בגוף ראשון—השווה: "כלת(י)" בשורות 8—9: "כאשר כלת את קצרי". בהתאם לכך יש לראות את "ואסם" כגוף ראשון בעתיד, בצירוף ו"ו ההיפוך, דהיינו: "ואַ(א)סם כינם לפני שבת(י)".

השורות 6—7:

כאשר פ [ל ע] בדך את קצרו⁶ אסם כינם—עם גמר הקציר ואיסוף הכמות הדרושה ובשעה שהקוצר שבת—ויבא חשביהו בן שבי ויקח את בגד עבדך. חשביהו בן שבי היה, כנראה, פקידו של השר, שמצא את הקוצר שובת ממלאכתו; ומסתבר, שזו היתה הסיבה ללקיחת הבגד. בשם חשביה־חשביהו נקראים במקרא כעשרה אישים, כולם מבני־לוי. ואחד מהם כוהן (נחמיה יב, כא). השם שבי מופיע בתנ"ך בצורת שְׁבִי מבני־עמון (שמ"ב יז, כז) וּשְׁבִי היא משפחת־שוערים בימי שיבת־ציון (עזרא ב, מב; נחמיה ז, מה). אפשר גם חשביהו בן שְׁבִי, הנזכר במכתב זה, הוא מבני־לוי. ראה להלן.

השורות 8—9:

כאשר כלת את קצרי זה ינם לקח את בגד עבדך—זו חזרה על המשפט הקודם, ויש לקרוא: "כאשר כל(י)ת(י) את קצ(י)רי זה ינם, לקח (חשביהו) את בגד עבדך".

השורות 10—11:

וכל אחי יענו לי הקצרים אתי בחם [השמש] אחי יענו לי אמן נקתי מא [שם]—הקוצר טוען, שאחיו, שקצרו עמו (בצהרי־היום), מוכנים להעיד לטובתו, כי אכן נכונים דבריו, והוא נקי מאשמה. המלה "אמן" מציינת, כנראה, עדות בשבועה (ראה: במדבר ה, כא—כב; נחמיה ה, יב—יג). השלמת המלה "השמש" בראש השורה 11 מבוססת הן על הקצוות העליונים, שנשתמרו מן האותיות החסרות, והן על הניב המקראי "חם־השמש" שבנחמיה ז, ג; ובעיקר בשמ"א יא, ט: "מחר תהיה לכם תשועה בחם (קרי: כחם) השמש". לחיזוק השלמה זו ראה ישעיהו יח, ד: "כעב טל בחם קציר".

השורה 12:

הנני מציע להשלים: [השיבני] בגדי ואמלא לשר להש[יב]

6. "קצרו" בו"ו, בניגוד לתיבה "עבדה" שבשורה 2.

בגדי']. נראה, שחזרה זו על השבת הבגד מתאימה לסגנון המכתב. אפשר למצוא הקבלה לצירוף התחבירי "ואמלא לשר להש [יב בגדי]" בשמ"א יח, כו: "וימלאום למלך להתחתן במלך" — דויד מילא (= שילם) לשאול מאתיים ערלות על־מנת להתחתן בו; והקוצר שלנו מבטיח לשר, שהוא מוכן לשלם מה שיידרש ממנו, אם יחזור לו בגדו.

השורה 13:

האותיות, הניתנות כאן לקריאה, אינן מאפשרות השלמה מתקבלת על הדעת של השורה.

השורה 14:

[ע] ב ד ך ו ל א ת ד ה ם נ . . . — זהו סיום המכתב, שבו מבקש, כנראה, הקוצר, לבל תושב בקשתו ריקם. השורש "דהם" מופיע רק פעם אחת במקרא, בירמיהו יד, ט: "למה תהיה כאיש נדהם כגבור לא־יוכל להושיע". מכאן מסתבר, ש"נדהם" הוא ההיפך ממושיע, כלומר, הקוצר מבקש את השר שיושיעו, ויש לקרוא: "ולא תִּדְהֶם", בנפעל. בנו"ן מתחילה מלה חדשה, ויש להניח, שלסיום המכתב חסרה מחציתה של השורה ה־15. להלן תעתיק מנוקד של המכתב, בצירוף סימני־ההפסק:

1. יִשְׁמַע אֲדָנִי הַשָּׂר
2. אֶת דְּבַר עֲבֹדָה: עֲבָדְךָ
3. קָצֵר הָיָה עֲבָדְךָ בְּחַ—
4. צַר־אָסֶם, וַיִּקְצַר עֲבָדְךָ
5. וַיִּכַּל, וְאֶסֶם פִּינָם לְפָנַי שָׁב־
6. ת. כִּאֲשֶׁר כָּל [ע] עֲבָדְךָ אֶת קִצְרוֹ, אֶ—
7. סֵם פִּינָם, וַיִּכָּא הַשְּׁבִיָּה בֶן שֶׁב־
8. י. וַיִּקַּח אֶת בְּגַד עֲבָדְךָ, כִּאֲשֶׁר כָּלֵת
9. אֶת קִצְרֵי זֶה יָנֵם, לִקַּח אֶת בְּגַד עֲבָדְךָ.
10. וְכָל אֲסִי יֵצְנוּ לִי, הַקְּצָרִים אִמִּי בָחֵם
11. [הַשְּׁמֵשׁ], אֲסִי יֵצְנוּ לִי אֲמֵן, נִקְמֵי מֵאֶ—
12. [שָׁם, הַשְּׁבִיבֵנִי] בְּגָדִי, וְאִמְלֵא לְשָׂר לְהַשְׁ—
13. [יב בְּגָדִי]. ——— נֵא לוֹ ר ———
14. [ע] עֲבָדְךָ, וְלֹא תִדְהֶם, נ
15. —————

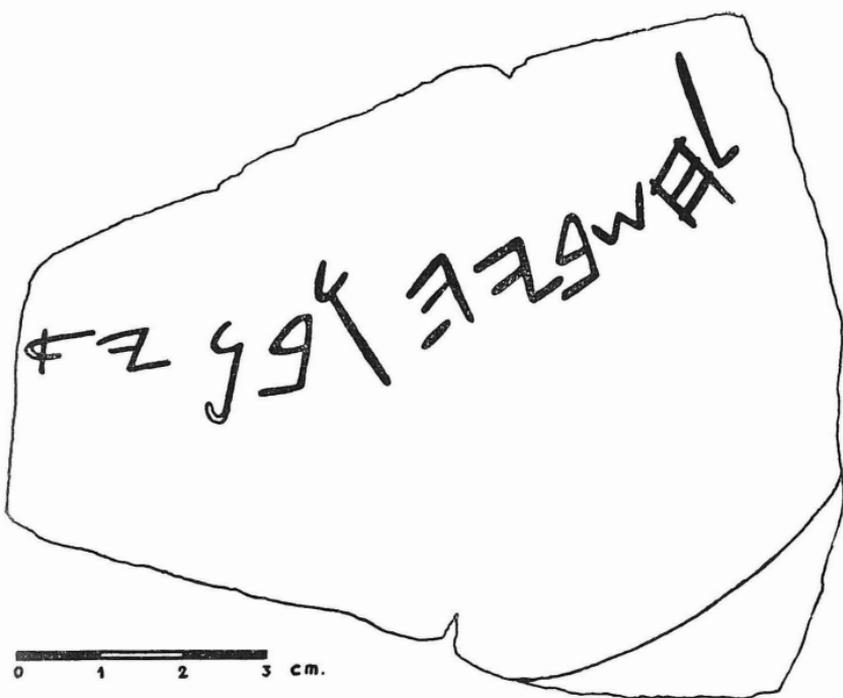
אף־על־פי שקיימים קשיים לשוניים במכתב — מובן למדי תכנו הכללי. אדם, שעסק בקציר, מתלונן על לקיחת בגדו, ונראה, שהוא מבקש את השר להחזירו לו, או להתערב לשם החזרתו, שכן הוא, הקוצר, נקי מאשם. המתלונן היה אחד הקוצרים, שעבדו, כנראה, בשירותו של השר. מסתבר, שהאשימהו בבטלה, ואפשר נתפס בשעת־מנוחה. הוא טוען, שסיים את מלאכתו וסיפק את המכסה, שהוטלה עליו, וחבריו הקוצרים מוכנים להעיד לטובתו, שאמת הדבר, והוא נקי מאשם. בבקשו את החזרת בגדו מבטיח הקוצר, שיהא מוכן למלא אחר דרישת השר.

לקיחת הבגד מציינת במקרא עיקול על אי־תשלום חוב (שמות כב, כד—כו; דברים כד, י—יג; ראה גם: עמוס ב, ח; משלי כ, טז; כו, יג). מתוך הפסוקים בשמות ובדברים יש ללמוד, שהבגד נלקח מן העני. עובדה זו ואף תוכן המכתב מרמזים, שהמתלונן שלנו היה חסר־רכוש, מעין אריס, שעבד בשירותו של השר. נראה לי, שהחוב פה אינו אלא מכסת־עבודה. בגדו שנלקח "הוא כסותה לבדה הוא שמלתו לערו במה ישכב", כדברי שמות כב, כו. התורה דורשת את השבת הבגד "עד בא השמש". במכתבנו נשמעת זעקתו של העשוק, שהתורה נחלצה להגנתו.

לשון המכתב היא עברית מקראית, אך סגנונו מגומגם: כל רעיון חוזר פעמיים. לעומת זאת רוט הוא מאוד כתב־היד. מתוך שני נתונים אלה ניתן אולי להסיק, שהמכתב נכתב בידי סופר, באופן שמשפטה־הפתיחה נוסח על־ידי הסופר עצמו (בגוף שלישי), ואילו תוכן המכתב הוכתב על־ידי הקוצר. בהתאם לכך רשם הסופר מלה במלה את נוסח הקוצר, על כל החזרות שבו. אפשר נכתב המכתב ליד שער־המצודה, שעה שהקוצר ביקש לשטוח את תלונתו בפני השר בעל־פה; ומאחר שהדבר לא ניתן לו — היה אנוס להכתיב את בקשתו לסופר. איננו יודעים, אם טיפל השר בתלונה זו אם לאו; מכל־מקום, המכתב נמצא, כאמור, בחדר־המשמר ליד שער־המצודה.

בעוד שהמכתב נכתב על שבר־חרס, הרי נחרתה הכתובת השנייה, המתפרסמת להלן, על כתף של קנקן שלם, שעליו צוין שם בעליו. חרס זה, שנמצא על־פני השטח, נשחק על־ידי החול והמים, באופן שאפשר לקרוא את הכתוב עליו רק על־ידי הטלת צל על החריצים (ראה לוח ב', 2). החרס עשוי טין ורוד־אדמדם. גדלו: 8×10 ס"מ; עביו נע בין 5 ל־6 מ"מ.

הקריאה היא: "לחשביהו בן יא...". (ראה ציור 2). הקנקן היה, כנראה,

ציור 2

של אדם בשם חשביהו, אולי אחד מתושבי המצודה. התחלת שם אביו מורה, שאותו איש אינו זהה עם חשביהו בן שבי, פקידו של השר שלקח את בגדו של הקוצר. מכל־מקום מעניין, ששני האנשים היחידים, ששמותיהם פוענחו עד כה בכתובות שלנו, נקראו חשביהו; וכפי שצוין למעלה, היה השם חשביה־חשביהו מקובל ביותר בין הלויים.⁷

לשם קביעת זמנן של הכתובות הנדונות עומדות לרשותנו שתי אמות־מידה: המכתב נמצא על רצפה, הגבוהה במפלס אחד מן הרצפה, שעליה נחשפה קיראמיקה יוונית־מזרחית, שאינה קדומה, כנראה, מאמצע המאה ה' לפסה"נ. מבחינה סטראטיגרפית אין אפוא אפשרות להקדים את מועד בניית הרצפה, שעליה נמצא האוסטרקון, לאמצע המאה ה' ; ומסתבר, שהיא מאוחרת יותר, לפחות, בדור אחד. מצד אחר, מספקת לנו אמת־המידה הפאלי־אוגראפית את התאריך המאוחר (terminus ante quem).

7. ראה למעלה, עמ' 123. אם אמנם נכונה הנחתנו, שהמכתב מיועד לשר־צבאו של המלך יאשיהו, הרי מסתבר, שבעקבות ריכוז הפולחן והריסת הבמות העביר יאשיהו לויים רבים לתפקידים אדמיניסטרטיביים.

בלוח המשווה⁸ הבאנו בהקבלה לכך את האוסטרקונים העבריים, הכתובים בדיו, משומרון, מירושלים (העפל) ומלכיש (ראה ציור 3). נראה לנו, שהכתב של מכתבנו קדום יותר מזה של מכתב-לכיש מתחילת המאה הר. לעומת-זה רב הדמיון הפאליאוגראפי בין מכתבנו לבין החרס I של לכיש, שלדעת טורסיני הוא נראה קודם בזמן למכתבים שנמצאו יחד עמו⁹. לפיכך מתקבל על הדעת, שיש לייחס את האוסטרקון לשליש האחרון של המאה הז' לפסה"ב.

לאור נתונים אלה נוכל לייחס את הכתובות שלנו לתקופת המלך יאשיהו. יתר-על-כן: ארבע הכתובות העבריות מעידות גם על שליטת מלכות יהודה במצודה זו. אף-על-פי שבמקרא ובמקורות אחרים אין רמז לכך — יש להניח, שיאשיהו שלט לא רק "בערי מנשה ואפרים ושמעון ועד נפתלי" (דבה"ב לד, ו), אלא הרחיב את ממלכתו גם מערבה. אולי התכוון יאשיהו לחסום את הדרך בפני צבאות מצרים, במקביל להתייצבותו מול פרעה נכה במגידו (מל"ב כג, כט; דבה"ב לה, כ—כג).

נראה, שיאשיהו הושיב במצודה שר-צבא, והאיכרים שביישובי-הפרוזות כלכלו את הצבא שחנה במצודה¹⁰. לאור הנחה זו נוכל להבין את תוכן המכתב ואת הרקע ההיסטורי והכלכלי שלו.

8. אותיות הרבה במכתבנו באות בצורות שונות: ליד האל"ף הרגילה מוצאים אנו ארבע פעמים אל"ף הפוכה (חוד'הזווית שלה מופנה ימינה), לתופעה זו מצאנו הקבלה בחותמת "לאבא", שנתפרסמה על-ידי ונסן (RB, XII, 1903, p. 609, no. 13), שבה האל"ף הראשונה הפוכה. טעות כזו אפשרית בחותם, שבו נחרתות האותיות בכתב-מראה, היינו, כשהן הפוכות (אולי ניתן גם להסביר את טעותו של סופרנו בכך, שהיה מאומן בהכנת חותמות?). נוסף לאל"ף מצאנו במכתבנו (בשורה 14) ו"ו אחת שנכתבה במהופך. היתד והראש של הדלת אינן נוגר עות זו בזו. הה"א שבשורה 14 מורכבת רק משני קווים מאוזנים (השווה לכך מכתב XVII ממכתב-לכיש). היו"ד כתובה, בדרך-כלל, עם זנב, כמקובל בכל הכתובות העבריות, פרט לחרס-העופל ומכתב-לכיש (פרט לחרס I), אך פעמיים (בשורה 8) מופיעה היו"ד חסרת-הזנב, המציינת את מכתב-לכיש ואת חרס-העופל. הכ"ף היא מן הטיפוס המקובל בלכיש. המ"ם והנו"ן הן מצורות קדומות יותר מאלו של מכתב-לכיש.

H. Torczyner, *The Lachish Letters*, London 1938, p. 31. 9

10. האיכרים היו אריסים על אדמת-המלך. היה זה טבעי ששטח-הכיבוש נשאר לפרק-זמן מסוים ברשות המלך. וכבר עזויהו, שעליו מסופר, ש"מקנה רב היה לו, ובשפלה ובמישור איכרים, וכרמים בהרים ובכרמל, כי אהב אדמה היה" (דבה"ב כו, י), הקדים את יאשיהו בכך. בהתאם לכתוב היו האיכרים, בדומה למקנה, רכוש המלך.

